

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КЛАСИКИ

Тамара Морєва

В. Ф. ОДОЄВСЬКИЙ ТА Е. А. ПО (проблема психологізму)

У статті розглядаються особливості психологізму у творчості В. Одоєвського і Е. По. При тематичних, національних та історичних відмінностях творів американського і російського письменників, між ними простежується певна типологічна схожість. В. Одоєвський та Е. По виявляють інтерес до психологічних аспектів діяльності людини, аналізують ту граничну сферу, у якій взаємодіють інтелект та емоції, тобто сферу психічних станів.

Ключові слова: психологізм, романтична повість, фантастика, двійництво, позасвідоме.

In this article the peculiarities of psychological analysis in works of F. Odoyevsky and E. Po are considered. In spite of the subject, national and historical distinctions in the works of the American and Russian writers, nevertheless, some typological likeness is retraced. F. Odoyevsky and E. Po show interest, in psychological aspects of man's activity, they analyze the sphere in which intellect and emotions interact, that is to say, the sphere of psychological state.

Keywords: psychological analysis, fantasy, romantic narrative.

Російська література довго залишалась невідомою Америці. І все ж у Росії та США створювався багато у чому схожий вид романтичної повісті. І німецький, і англійський романтизм був достатньо* добре відомий в обох країнах, однак не ці традиції визначили риси російського та американського романтизму та елементи їх схожості. Тематична спільність у розвитку літератури у Росії та Сполучених Штатах була викликана не окремими випадками прямого впливу

чи запозичення, а історичними тенденціями літературної еволюції в обох країнах. Простежувана спільність дає підставу говорити про те, що деякі особливості романтичної повісті не є специфічно національними, а відображають властивості цього жанру у світовій літературі романтизму.

Звертаючи увагу не лише на відмінність, але й на схожість далеких одна від одної літератур, можливо виявити у них деякі риси, що здаються, на перший погляд, випадковими, але набувають певного сенсу у світовому літературному процесі.

Хоча у творах Е. По і В. Одоєвського є тематичні, національні та історичні відмінності, між їх творами простежується певна типологічна схожість. Немає жодних підстав навіть передбачати знайомство у 30-ті роки XIX століття російського письменника з новелістикою Е. По. «Це дає можливість розглядати питання про схожі тенденції у розвитку прози лише в історично-типологічному плані як вияв загальних закономірностей літературного процесу».

Пізніше Одоєвський, уже прочитавши По, звернув увагу на схожість своїх ранніх оповідань з його творами. Запис у щоденнику 1865 року становить інтерес як свідчення того, що Одоєвський усвідомив спільність свого романтизму з напрямом творчості американського письменника: «У Едгара По багато схожого з моїми молодими творами, — і фантастизм, і аналіз. Сумно» [2, 196]. Це дуже точне спостереження. Тут характерне зближення власної творчості саме з фантастичною прозою По і сум, викликаний занадто пізньою зустріччю з родинним, близьким художнім хистом.

Деякі схожі теми і риси у повістях Одоєвського і повістях По пояснюються зацікавленістю російського і американського романтиків одними тими ж ідеями, явищами. Одоєвського і По тягнуло до досягнення таємниць людської психіки.

Фантастика Одоєвського тяжіє до аналітичності: навіть у його «таємничих» повістях «Сильфіді», «Саламандрі» і «Косморамі», що традиційно трактуються як містичні, є й суто науковий інтерес до таємниць людської психіки, бажання дослідити незрозумілі явища дійсності. «Я хочу пояснити усі ці дивні явища, підвести їх під загальні закони природи, допомогти знищенню забобонних жахів», — писав Одоєвський [5, 308].

Відаючи данину романтичній традиції змальовувати неймовірне, Е. По вносить суттєві корективи в усталені літературні уявлення. «Чудесне» і «неосяжне» відбувається у нього, підпорядковуючись суворій логічній послідовності, «таємниче» обростає реальними деталями, а для «неможливого» встановлюються закономірності. Знамениті «страшні» новели По — це майстерне розкриття своєрідності і глибин людської психіки.

Зупинимось лише на деяких психологічних явищах, помічених Одоєвським і По у людині і з чудовою майстерністю втілених у своїх героях.

Починаючи з епохи романтизму, психологізм засвоює сферу позасвідомого, ірраціонального.

Сни, марення, галюцинації у системі психологічного письма мотивуються попереднім емоційним станом героя. Позасвідомі і напівпозасвідомі стани стають ланкою у ланцюжку внутрішнього розвитку персонажа. Саме таких персонажів можна виділити у «таємничих» повістях Одоєвського і «психологічних» новелах По. Їх герої болісно прагнуть розібратися у тому, що відбувається навколо, але подекуди не розуміють навіть того, що відбувається в них самих. Проникаючи у глибини душі героїв, письменники змальовують складні людські особливості, багатогранні і суперечливі.

У «таємничих» повістях Одоєвського ми зустрічаємось з типом провидця, з людиною, яка проникла у таємницю інших світів, у таємницю світобудови. Світ оголений, з усіма складними законами і взаємозв'язками явищ, осягається героєм завдяки природній або ж набутій з доброї волі, або всупереч їй здатності ясновидіння. Але, на думку Одоєвського, цивілізація поступово витісняє природність життя і цей процес неминуче приводить до перемоги вульгарності і бездуховності. Так, герой повісті «Сильфіда», людина розумна, освічена, не задоволена життям. Відчуваючи у своїй душі великі сили, вона не знаходить їм застосування. Відмовившись від життя у столиці, цей чоловік приїжджає у село і прагне у спілкуванні з людьми щирими, у відмові від читання книжок знайти душевний спокій. Однак дуже скоро він розуміє, що безпосередність чудова лише здалеку, виявляє пустоту людей, що оточували його.

Тоді у життя героя входить незвичне. Читаючи книги з чорної магії, постійно аналізуючи свій внутрішній стан, він приходив до вис

новку, що можливе спілкування з духами. Форма листів, які пише герой своєму другові, допомагає саморозкриттю, самоаналізу.

Прагнучи знайти застосування своїм силам, знеможений спрагою пізнання, відчуваючи потребу у моральному самовдосконаленні, він задумує експеримент — виклик духа повітря, сильфіди. Цей експеримент, покликаний виявити винятковість власної особливості, тягне за собою самопоглиблення і самоаналіз. Експериментатор абсолютно відмовляється від спілкування з людьми. В останньому листі другові він повідомляє, що йому дано «бути свідком великого таїнства природи і повідомити про нього людям» [4, 117]. «Я призначений до великого у цьому житті!..» — цими словами закінчується його останнє послання.

Дослід вдався, герой стоїть на порозі синтезу мистецтв. Сильфіда відкриває йому справжній світ сутностей, розуміння основних законів світу, вчить бачити всезагальний зв'язок явищ. Вона відкриває героєві світ втіленого ідеалу, світ думок. Однак усе це живе лише у його душі, точніше, навіть у душі душі. Еволюція, таким чином, полягає у зануренні у власний внутрішній світ, який означає відчуження від реальності.

У процесі самозаглиблення відбувається духовне і моральне вдосконалення героя. Цей процес є способом втечі від вульгарності доколишнього світу і засобом реалізації мрії про синтез мистецтв.

Але відкриття не сталося — втрутилася юрба, вбивши виняткову особливість духовно.

Спілкування героя із Сильфідою розглядається людьми, що перебувають на позиції здорового глузду, як божевілья. Вони «виліковують» Михайла Платоновича. Припиняються його бесіди з духами, він повертається до дійсності, яка є пустою й вульгарною, приймає її і перетворюється на людину юрби.

У «Сильфіді» світ поетичний, високий, духовний протистоїть світу прозаїчно буденному, вульгарному. Ця романтична антитеза співвідноситься у В. Ф. Одоєвського з конкретною людською долею і зі спільною проблемою людського буття. Вищим прагненням людської душі до морального вдосконалення не відповідає повсякденна реальність.

Наприкінці твору герой знову звертається до думки про те, що йому не вдалося виконати своє призначення. «А може бути, я ху-

дощник такого мистецтва, яке ще не існує..., яке я мав би відкрити...» [4, 125].

У «Повісті Крутих гір» По устами месмериста говорить про те, що сталося з головним героєм оповідання Бедлоу: «Припустимо лише, що душа сучасної людини знаходиться на порозі якихось неймовірних відкриттів у царині психологічного» [7, 273]. Герой також знаходився на межі великого відкриття, проте воно не здійснилось. У цьому оповіданні представлені месмеризм, метампсихоз і телепатія — всі засоби, якими постійно користувався По, прагнучи проникнути у таємниче, яке, на його думку, лежало за межами логічного пізнання.

Твори По вирізняються винятковою увагою до граничних станів психіки, вторгненням у царину снів, галюцинацій і смерті. Письменник змальовує світ напівреального існування на межі яви і сну.

Одним із шедеврів психологічної прози Е. По є оповідання «Падіння дому Ашерів». «Художній світ цього твору не збігається зі світом повсякденності. Він існує за іншими законами, у ньому діють інші сили, і, хоча, врешті-решт, він може бути зведений до реального світу, реальність тут перетворена так високо, що не може бути напряму співвіднесена з емпіричним досвідом сучасників письменника» [1, 178]. Головним предметом змалювання в оповіданні є хворобливий стан людської психіки, свідомість на межі божевілля. Але якщо у героя «Сильфіди» Одоєвського божевілля — це духовний стан, зумовлений спілкуванням зі стихійним духом, коли він прозирає сутність світу, то По змальовує божевілля Родерика Ашера як крайню витонченість людських здібностей і почуттів. Портретна і психологічна майстерність художника створює образ людини нездорової вразливості і хиткого духовного складу.

Дивне в оповіданні визначено психологічним станом героя: «...високий трон його розуму хиткий і неміцний» [7, 83]. Буйний політ фантазії Родерика осявав все якимось «фосфоричним світлом». Його похмурі музичні імпровізації (ускладнена варіація на бурхливий мотив останнього вальсу Вебера) вриваються у душу розповідача.

Твори живопису, створювані вишуканою увагою Родерика, змушували розповідача тремтіти. Герой не бачить ні сенсу, ні мети у своєму мистецтві. Він самотній, його переслідує страх.

Приголомшливий ефект оповідання полягає у тому, що внутрішня драма Ашера проектується зовні. Безпросвітність убрання дому, зигзагоподібна тріщина по фасаді, напівмертві дерева, чорне і похмуре озеро, сірі стіни і сліпі вікна, дух тління, що нависає над садибою та околицями, точно відповідає душевному стану Родерика.

«Жах душі», що визначає стан Родерика у «Падінні дому Ашерів», належить до тієї царини людських емоцій, яку можна позначити поняттям «страх». Оповідання відрізняється особливою психологічною сконцентрованою. За визначення Ю. В. Ковальова, «це... суперновела, яка змальовує уже не страх перед життям або страх перед смертю, але страх перед страхом життя і смерті, тобто особливо витончену, смертоносну форму жаху душі» [1, 183].

Герой повісті В. Одоєвського «Косморам» Володимир ще у ранньому дитинстві наблизився до таємниць потойбічного світу. В іграшці, яку йому подарував доктор Бін, він бачить картини майбутнього, дізнається про те, що знаходиться за межами людського знання. У більш зрілому віці це коло надприродного значення значно розширюється.

Герой отримує здатність у якісь долі секунди «прозирати» все людське життя з усіма його таємницями.

Двері в інший світ відчиняються для Володимира несподівано, проти його волі.

І лише згодом, перебуваючи у постійному страхові, щоб найменший рух його душі не перетворився на злочин, уникаючи людей, він аналізує свій дар і довіряє паперові минуле життя.

Епіграфом до «Косморам» не випадково поставлені слова «Quidquid est in extemo est etiam in interno» (Що зовні, те й всередині)» [3, 395]. Тут сні передбачають дійсні події, те, що герой бачить і відчуває в іншому світі, обов'язково чимось нагадує про себе у реальному житті.

Двійник доктора Біна, який перебуває у надчуттєвому світі, попередив героя, що він відповідає за кожну його дію, за кожну думку, за кожне почуття разом з ним. І коли розум починає диктувати Володимирі плани злочинів, коли в його голові виникають слова: «Труп ворога завжди добре пахне!» [3, 219], настає час для покарання. Володимир втягується у величезну безліч злочинів, бо кожна його «нечиста» думка породжує злочинну дію, в яку втягуються і

люди, що оточують його. Герой стає знаряддям страти, причому зло, яке він несе, від нього не залежить. Він боїться мислити, відчувати, любити, ненавидіти.

Герої По також скоюють злочини. Одна із психологічних загадок, що постійно притягує до себе увагу письменника, — тяжіння людини до порушення заборони. Цей феномен він найменував «бісом суперечності».

Оповідання «Серце - викривач» починається словами: «Правда! Я нервовий - навіть дуже нервовий, просто до жаху, таким уже вродився, але як можна назвати мене божевільним?» [7, 182]. Герой відкидає інкриміноване йому божевілля, поки воно не виявляється у трагічному фіналі оповідання. А причина злочину позначена так: «Сам не знаю, коли це спало мені на думку, але, з'явившись одного разу, ця думка не покидала мене ні вдень, ні вночі. Жодного приводу у мене не було. Я любив цього старого. Напевне, виною усього було його око!» [7, 182]. Це пояснення причини злочину або відсутності його, усіляко випинається в оповіданні. Але причина ця — нав'язлива ідея, а справжнє коріння її — у підсвідомому. Вчинок героя абсолютно ірраціональний, і це наводить на думку про третій вимір — про глибини психіки. Троє поліцейських після огляду приміщення сидять, розмовляючи про «всяку всячину», між тим як награний спокій вбивці переростає у галюцинацію. З-під дощок йому чується — і все сильніше — стукіт серця його жертви. І у вбивці виривається шукане зізнання.

«Чорний кіт», «Бочка амонтильядо», «Серце — викривач» - у цих та інших оповіданнях насильницьке мучительство, якому підлягає жертва, самомучительство сповіді, яке чиниться через внутрішній поклик, пояснюються роздвоєністю свідомості героїв. Одна належить людині, що здійснює вчинки, інша - людині, що розповідає і пояснює їх. У всіх цих оповіданнях діє людина, яка скоїла страшний злочин або так чи інакше накликала на себе загибель через хаос, що панує у власній душі, хаос, який вона повинна зрозуміти і розтлумачити. Подекуди людина лише невиразно усвідомлює, яка її природа, подекуди глибоко розуміє її. Божевілля, хвороба, спадковість, моральна і фізична обстановка — все це відіграє роль у створенні екстремальної психологічної ситуації у героїв По, все сприяє тому, що вони втрачають відчуття повсякденної реальності.

Одним із спільних прийомів оповіді в Одоєвського і По є двійництво героя, проте реалізується цей прийом по-різному.

У «Косморамі» Одоєвського для передачі психологічного роздвоєння героїв вводяться персонажі-двійники. М. Турьян зазначає, що «...здатність людини перебувати у двох іпостасях - містичній і раціональній — Одоєвський розробляє на двох рівнях, і тут містичне роздвоєння так само яскраве і неоясниме: настільки по-різному мислять і діють герої повісті у світі реальному та ірреальному, настільки складними і неосяжними є глибини душі людини, які виявляються у стані позасвідомому, «сомнамбулічному», що доктор Бін, який з'являється перед Володимиром зовсім у іншому вигляді, аніж у реальному житті, попереджає його: «У вас повинен здаватися божевільним той, хто у вашому світі говорить мовою нашого» [8, 331].

У Е. По мотив двійництва максимально розвинений в оповіданні «Вільям Вільсон». Письменник простежує поступове душевне і моральне падіння людини. Тут ступінь роздвоєності настільки високий, що «дві» свідомості уже не уміщуються в одному характерові, і кожна вимагає для себе самостійного фізичного існування. Насправді, в оповіданні діють два герої, наречені одним іменем, наділені одним віком, однією зовнішністю. І лише в останній фразі оповідання письменник визначає єдність їх подвійного буття: «Ти переміг, і я підкорююсь. Однак віднині ти теж мертвий — ти загинув для світу, для небес, для надії! Мною ти був живий, а убивши мене, — подивись на цей вигляд, адже це ти, - ти безповоротно згубив самого себе!» [7, 108]. Трагічний фінал зображено як природний наслідок розпаду особистості і руйнування психіки. Образ двійника у Е. По є невідривною частиною розладненої психофізичної сутності героя.

Серед «таємничих» повістей В. Одоєвського особливе місце належить дилогії «Саламандра». У рамках одного твору об'єднані дві романтичні повісті зі спільною для них сюжетною лінією. Розкривається драматизм долі людини петровської епохи. Герой зазнає низки метаморфоз: напівдика дитина; одна з європейськи освічених людей свого часу; збанкрутіла і занепада людина, що втрачає своє обличчя. Приєднання до європейської цивілізації сприяло духовному розвитку героя, але відірвало від

ня. Якко переживає два перевтілення: фіна на росіянина, молодого чоловіка на старого графа. Герой із вченого перетворюється на алхіміка. Думка про золото стає єдиним рушієм у його житті. У повісті посилюється мотив втрати героєм зв'язку зі світом і людьми.

У свідомості Якко зароджується болісна думка: «Невже людина приречена страждати на землі? Невже їй не дозволені усі способи, щоб позбавитись від страждань?.. Все, — повторив він, мимоволі здригнувшись, — так, все, — сказав він жорстоко, - о чим би я не пожертвував у цю хвилину, щоб досягнути моєї мети!» [4, 202—203].

Теорія «все дозволено», носієм якої став Якко, настільки ж принципово важлива для творчості Одоєвського, як і ідея «біса суперечливості» для американського письменника. Проте не варто проводити прямі і спрощені паралелі між «прірвою» По і духовною прірвою Одоєвського, - кожний письменник відобразив своє національне розуміння цієї соціально-психологічної проблеми. У Е. По психологічний стан «на краю прірви» відображено особливо чітко, майже з клінічною чіткістю: «Ми стоїмо на краю безодні. Ми заглядаємо у безодню, і нами оволодіває паморочення і млість. Перший наш імпульс - скоріше відійти від небезпечного місця. Але чомусь же залишаємось. Повільно і поступово паморочення, помста і жах зливаються у хмару почуття, якому немає назви... І лише тому, що розум наполегливо вимагає, щоб ми відійшли від прірви, лише тому ми вперто до неї наближаємось. Немає у природі іншої настільки демонічно нетерплячої пристрасті, як пристрасть, що охоплює людину, яка, тремтячи на краю безодні, ось так смакує падіння туди» [7, 332].

Коли Е. По фіксує відчуття, що виникають у пограничній царині між сном і реальністю, або досліджує почуття жаху і здатність зберегти глузд перед обличчям неминучої загибелі, або прагне розібратися у психологічному феномені «біса суперечливості», тим самим він розсовує межі емоційного і раціонального осягнення дійсності. Сила хисту дозволяє йому доторкнутися до деяких сфер людської психіки, які підлягають дослідженню сучасною психологічною наукою. На це вказав у свій час В. Брюсов, який писав про оповідання Е. По, що вони — «справжні одкровення, які частково випередили висновки експериментальної психології нашого часу, частково ви

світлили такі аспекти, які й досі залишаються нерозв'язаними проблемами науки» [6;8].

Звертаючи увагу не лише на відмінність, але й на схожість таких далеких один від одного літературних талантів, як В. Одоєвський та Е. По, ми прагнули виявити у них деякі риси, що здаються, на перший погляд, випадковими, але набувають певного сенсу у світовому літературному процесі. Інтерес і Одоєвського, і По до психологічних аспектів діяльності людської свідомості не варто зводити виключно до специфіки російського чи американського життя першої половини XIX століття. Він має більш широке підґрунтя і безперечно пов'язаний з деякими загальними принципами романтичної ідеології і філософії, що притягували увагу як американських, так і європейських мислителів.

І Одоєвський, і По вірили у безмежні можливості розуму, вони вважали, що лише він здатний вивести людину і людство із трагічних суперечностей буття. Непізнаване притягувало письменників як об'єкт наукового дослідження. І російський, і американський романтики були поглинуті аналізом тієї граничної сфери, де взаємодіють інтелект та емоції, тобто сфери психічних станів. Їх увагу нестримно притягували загальні основи гносеології і діяльності людського інтелекту у цілому.

Література

1. Ковалёв Ю. Эдгар Алан По. - Л.: Худ. лит., 1984. - 295 с.
2. Литературное наследство. — М.: АН СССР, 1935. — Т. 22—24.
3. Одоевский В. Косморама // Одоевский В. Ф. Повести и рассказы. - М.: Худ. лит., 1988. - С. 195-243.
4. Одоевский В. Ф. Собр. соч.: В 2 т. — М.: Худ. лит., 1981. — Т. 2.
5. Одоевский В. Ф. Собр. соч.: В 3 т. — СПб., 1994. — Т. 3. — С. 308.
6. По Э. Полное собрание поэм и стихотворений. - М.; Л., 1924.
7. По Э. Рассказы. - М.: Худ. лит., 1980. - 350 с.
8. Турьяк М. Странная моя судьба... — М.: Книга, 1991. — 399 с.